

راه های مقابله با جاهلیت مدرن از منظر قرآن

چکیده

قرآن به مناسبت ها و آیات مختلف فرهنگ مردم عصر جاهلیت را مورد نکوهش قرار داده است. مولفه هایی مانند خرافه گرایی، تعصب و تبرج، پندارهای باطل، وضع احکام جاهلانه فرهنگ مردم آن عصر را می ساخت. در عصر جدید نیز با واکاوی فرهنگ حاکم بر جوامع می توان مصادیقی از آن را پیدا کرد مانند: پوشش نامناسب، قاچاق انسان، اسلام هراسی و ... مقصود از نگارش این مقاله بیان راهکارهایی برای مبارزه با جاهلیت در عصر حاضر است و به بیان دیگر مبارزه با جاهلیت مدرن. در دیدگاه قرآن جاهلیت از نادانی معنای گسترده تری داشته و مفهوم های زیادی دارد؛ از جمله: خشونت، توجه نکردن به حقیقت، استبداد و خودپرستی. از منظر قرآن جاهلیت هر زمان با چهره های مختلف دیده می شود. قرآن برای اهداف هدایتی اش با جاهلیت مبارزه می کند و راهکارهایی برای برون رفت از آن ارائه می دهد. راههایی که قرآن برای مبارزه با جاهلیت ارائه می دهد متنوع و جهان شمول هستند و می توان از آنها برای مبارزه با جاهلیت مدرن هم بهره برد. اصلاح تفکر، اصلاح وضعیت علمی، ارائه الگوهای جایگزین مناسب، پیشه کردن تقوا، خودسازی و تمرین فروتنی، پیروی از حجت های عقلی و نقلی، از جمله مهم ترین راهکارهایی هستند که قرآن کریم آنها را برای مبارزه با جاهلیت مدرن توصیه کرده است. روش تحقیق توصیفی کتابخانه ای می باشد و در آن تلاش شده با ارائه راهکارهایی از منظر قرآن مخاطب را با نحوه مبارزه با جاهلیت مدرن آشنا سازد.

کلید واژه: قرآن، جاهلیت مدرن، راه های مقابله.

مقدمه

جاهلیت به یک دوره یا یک زمان خاص تعلق ندارد و در هر برهه ی زمانی حتی در دوران پیشرفت تکنولوژی و تمدن بشری هم می تواند بروز کند هرگاه افکار و رفتارهایی که قرآن آنها را جاهلیت نامیده است در جامعه بشری بروز یابد نمادی از ظهور دوباره جاهلیت است که البته این جاهلیت ممکن است با ظاهری مدرن نمودار شود و می تواند اشتراکات بسیاری با جاهلیت دوران پیش از ظهور دین اسلام داشته باشد که در این صورت می توان از راهکارهای قرآن برای مقابله با این نوع جاهلیت استفاده کرد.

لذا هدف از ارائه این تحقیق بررسی راهکارهای قرآنی مواجهه با جاهلیت مدرن است کتابها و مقالاتی در خصوص راهکارهای مقابله با جاهلیت مدرن نگاشته شده است از جمله: کتاب جاهلیت اولی و جاهلیت ثانیه از دیدگاه قرآن نوشته حمید سادات خاتمی و کتاب تاریخ در تنگنای جاهلیت مدرن نوشته سید معصومه مرتضوی، کتاب مفهوم جاهلیت در قرآن و متون تاریخی نوشته فریده بهبهاییان، کتاب جاهلیت اعتقادی و رفتاری با رویکرد قرآنی نوشته محمد امین پرنای، مقاله اهلیت مدرن شاخصها و راهکارهای مقابله با آن در اندیشه مقام معظم رهبری نوشته رحمت الله نوری.

اما کتابی که به طور جامع و مستقل به بررسی راهکارهای قرآنی مواجهه با جاهلیت مدرن پرداخته باشد یافت نشد لذا ضرورت ایجاد کرد تحقیقی با این عنوان صورت پذیرد.

مفهوم شناسی

الف جاهلیت: برگرفته از جهل به معنای نادانی است (لغت‌نامه دهخدا)

ب: مدرن به معنای نو و امروزی است در عصر جدید این واژه معنایی در برابر و مقابل سنت دارد (فرهنگ معین)

ج: راهکار به معنای راهبرد و استراتژی است راهکارهای واجهه با جاهلیت مدرن یعنی راهبردها و استراتژی‌های مقابله با نادانی‌ها در عصر تکنولوژی.

راه‌های مقابله با جاهلیت مدرن از منظر قرآن

بدون داشتن راهکار امکان مبارزه با جاهلیت و هرگونه فساد و کجروی وجود ندارد و چه نیکوست که این راهکار از قرآن کریم گرفته شود جاهلیت یک سبک اشتباه در زندگی بشر است که با به کار بردن راهکارهای قرآن که از سوی خداوند متعال است باید به اصلاح آن پرداخته شود و به جای آن الگوی مناسب بشر ارائه شود این الگوها و راهکارها در سه حوزه تقسیم بندی و بررسی می‌شود که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

۱. اصلاح تفکر

از راهکارهای مهمی که قرآن در برخورد با جاهلیت به آن توصیه کرده است جایگزین کردن معارف جاهلی با معارف عقلانی و منطقی است که معیارهای عقل آن را تأیید می‌کند زیرا معارف قرآن پایه و اساس عقلانی و منطقی مورد پذیرش همگانی دارند اساس تعالیم و معارف اسلامی پیرامون جهل ستیزی و عقل‌گرایی است طبق این آیات: «وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ: و از جمله آیات قدرت الهی خلقت شب و روز و خورشید و ماه است، نباید هرگز پیش خورشید و ماه سجده برید، بلکه اگر به حقیقت خدا پرستید خدایی را که خورشید و ماه را آفریده است سجده و پرستش کنید»^۱

و همچنین این آیه از قرآن کریم «وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَ يَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ وَ هِيَ مِنْ نَفْسِ الْبَشَرِ مَا تَدْرَأُ بِهَا عَمَلَهُمْ تَعْمَلُهُمْ فَذَلِكُمْ هُوَ الَّذِي يُؤْتِيهِمُ الْحِكْمَ وَ يُؤْتِيهِمُ الْوَحْيَ الْكَافِرَ وَ يُؤْتِيهِمُ الْوَحْيَ الْكَافِرَ وَ يُؤْتِيهِمُ الْوَحْيَ الْكَافِرَ»^۱

همچنین براساس این آیات از قرآن کریم: «وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أُولَٰئِكَ هُمُ الْكٰفِرُونَ وَ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَ لَا يَهْتَدُونَ» و چون به آنها گفته شود: بیایید از حکم کتابی که خدا فرستاده و از دستور رسول او پیروی کنید، گویند: آن دینی که پدران خود را بر آن یافتیم ما را کفایت است. آیا باید از پدران خود هر چند مردمی جاهل بوده و به حق راه نیافته باشند باز پیروی کنند؟^۲، «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوْحِي إِلَيْهِمْ فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ»^۳ «و ما پیش از تو غیر رجال مؤید به وحی خود کسی را به رسالت نفرستادیم، پس اگر نمی‌دانید از اهل ذکر (یعنی علما و دانشمندان هر امت) سؤال کنید»^۴

تعالیم اسلام حول تقلید زدایی و تحقیق پروری نیز می‌گردد و بر اساس آیات آتی حول کنار زدن پندارهای غلط و توجه به علم و دانش هستند: «مَنْ يُصِرْ عَنْهُ يَوْمًا فَقَدْ رَحِمَهُ وَ ذَلِكِ الْفَوْزُ الْمُبِينُ»^۵ «هر کس در آن روز از عذاب برهد همانا به رحمت خدا نائل گردیده است، و این پیروزی و سعادتی آشکار است»^۶

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ وَإِذَا قِيلَ فَانْشُرُوا فَانْشُرُوا يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ»^۷ «ای اهل ایمان، هرگاه شما را گفتند که در مجالس خود جای را (بر یکدیگر) فراخ دارید، جای باز کنید (و برای نشستن مکان بالاتر و نزدیک‌تر به پیغمبر تنازع و تراحم مکنید) تا خدا بر توسعه (مکان و مقام و منزلت) شما بیفزاید و هرگاه گفتند که از جای خود (برای توسعه مجلس یا کار خیر دیگری) برخیزید، برخیزید، تا

۱ - یونس / ۱۰۰.

۲ - مائده / ۱۰۴.

۳ - نحل / ۴۳.

۴ - انعام / ۱۶.

خدا مقام اهل ایمان و دانشمندان شما را (در دو جهان) رفیع گرداند، و خدا به هر چه کنید به همه آگاه است.^۱

اساس مشترک تعالیم همه پیامبران و شرایع آسمانی توحید است که تبیین عقلانی دارد و بنیان محکم و استوار نظام ارزشی و تشریحی قرآن است. البته در اصول معارف اعتقادی که بر مبنای پذیرش عقلانی است وحی هم دخالت دارد آنچه که در این معارف و باورها از طریق وحی بیان می شود، همان گنجینه‌هایی است که در عقل بشر نیز گنجانده شده است. امام علی علیه السلام درباره ی نقش وحی و پیامبران می‌فرماید «و یشیروا لهم دفائن العقول»: «نعمتهای فراموش‌شده‌ی الهی را به یاد آنها بیاورد و خردهای دفن‌شده را مبعوث کند»^۲ بنابراین عقل و وحی در جایگاه دو حجت درونی و بیرونی هماهنگی، سازش و همراهی دارند و بینشان تعارض ماهوی نیست.

فرهنگ قرآن با عقل و برهان به انسان‌ها عرضه شد طوری که هرکسی در آن تامل و دقت کند سخن وحی را مطابق با فطرت خود می‌یابد این گونه است که قرآن جاهلان و منکران وحی را کوردلانی می‌داند که مرکز احساس و درک خود را کور کرده‌اند؛ «وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ»: «و کافران (به سخریه) از تو تقاضای تعجیل در عذاب می‌کنند و هرگز خدا در وعده خود (به عذاب آنان) خلف نخواهد کرد، و همانا یک روز نزد خدا (و از نظر حلم او) چون هزار سال به حساب شماست.»^۳

بنابراین با به کارگیری و رشد عقل صاحب آن از اشتباه در امان خواهد ماند و کارها و اعمالش خردمندانه می‌شود بر این اساس قرآن کریم راه بهره‌گیری از بزرگترین موهبت الهی را به مردم می‌آموزد و هر انسانی که بخواهد با نظام فاسد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه و با جاهلیت مدرن مبارزه کند باید ابتدا اخلاق و عقاید فاسد آنها را اصلاح کند چرا که انسان موجود اندیشمندی است که اعمال و برخوردهای او از طرز تفکر، بینش و عقیده او برمی‌خیزد. در دوران بعثت پیامبر(ص) باورها و افکار مردم، عقاید خرافی و جاهلانه بودند و مردم تصویری غلط درباره خلقت انسان و جهان داشتند و بی اعتقادی به آخرت، تقلید کورکورانه از اجداد و نیاکان، رهایی و بی بندوباری در اخلاق و نادیده گرفتن فضائل انسانی، امید نجات یافتن را از آنان سلب کرده بود. امام علی (علیه السلام) جو

۱ - مجادله / ۱۱.

۲ - نهج البلاغه، خطبه ۱

۳ - حج / ۴۷.

بسیار با ارزش معرفی شده است: «... وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى وَ اتَّقُونِ يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ؛ ... و زاد و توشه تهیه کنید، که بهترین زاد و توشه، پرهیزکاری است! و از من بپرهیزید ای خردمندان»^۱

به توصیه به استمرار مداوم بر تقوا شده است یعنی تقوا پیشه کردن برای انسان باید همیشگی باشد نه دلبخواهی و گاه گاه. آیاتی از قرآن کریم بر این مسئله تاکید دارد: «لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا وَءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَءَامَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَءَامَنُوا وَأَحْسَنُوا وَاللَّهُ يَحِبُّ الْمُحْسِنِينَ»؛ «بر کسانی که ایمان آورده و اعمال صالح انجام داده‌اند، گناهی در آنچه خورده‌اند نیست (و نسبت به نوشیدن شراب، قبل از نزول حکم تحریم، مجازات نمی‌شوند) اگر تقوا پیشه کنند، و ایمان بیاورند، و اعمال صالح انجام دهند سپس تقوا پیشه کنند و ایمان آورند سپس تقوا پیشه کنند و نیکی نمایند. و خداوند، نیکوکاران را دوست می‌دارد.»^۲

چنان که مورد تایید آیات قرآن است تقوا عاملی لازم و ضروری برای زندگی دنیایی بشر است زیرا می‌تواند مانع بسیاری از گناهان انسان شود که این گناهان او را درگیر و به جهل و نادانی گرفتار می‌کند حال با پیشه کردن تقوا از گرفتار شدن در دام گناه که مصداق آن جاهلیت مدرن است پیشگیری می‌شود.

۵. خودسازی

شاید اولین مشکلی که مانع یک زندگی مؤمنانه باشد مسأله پرداختن به خود باشد پرداختن به خود و خودسازی در زندگی شیعی معنای عمیقی دارد و به این سادگی نمی‌توان آن را کنار گذاشت. بزرگانی مانند علامه طباطبایی ادعا دارند مهمترین کاری که ما در طول زندگی داریم و هیچ کاری در اطوار زندگی به این اهمیت نیست مسأله پرداختن به خود است. پرداختن به خود و خودسازی آن قدر اهمیت دارد که کسانی که مهمترین کار اجتماعی، یعنی امر به معروف و نهی از منکر را انجام می‌دهند، مورد خطاب قرآن قرار می‌گیرند که: «أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَ تَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَ أَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَ فَلَا تَعْقِلُونَ: آیا مردم را به نیکی فرمان می‌دهید و خودتان را فراموش می‌کنید با اینکه شما کتاب [آسمانی] را تلاوت می‌کنید، آیا نمی‌اندیشید»^۳

۱ - بقره/ ۱۹۷.

۲ - مائده/ ۹۳.

۳ - بقره/ ۴۴.

پرداختن به خود و در پی آن ساختن خود مانع پرداختن به چیزهای سرگرم کننده و پوچ و فرورفتن هرچه بیشتر در دام تجملات تمدن مدرن که بی شک نمادی از جاهلیت هستند، می شود.

۶. پیروی از حجت های عقلی و نقلی

خداوند بر آدمیان «دو حجت» قرار داده است که عبارتند از؛ «عقل» و «نقل و حیانی» (پیام پیامبران). عقل را به عنوان «حجت باطنی» و پیامبرانی که نقل و حیانی را به آدمیان می رسانند، به عنوان «حجت ظاهری» معرفی کرده اند. ادعای «موجودیت عقل محض و کاملاً مستقل از نقل و حیانی» در زمان ما، با توجه به درهم آمیختن فرهنگ های گوناگون الهی و حضور شرایع مختلفه ی؛ نوح، ابراهیم، موسی، عیسی و محمد (علیهم صلوات الله) و اندیشه های الهی؛ یهودی، مسیحی، اسلامی، زرتشتی، صابئی، بودایی و در طول تاریخ چند هزار ساله و پرفرازونشیب زندگی بشر و تأثیرپذیری اندیشمندان گذشته و حال از باورها و اندیشه های موجود زمان خود، ادعا و برداشتی واقع گرایانه نیست. برای مقابله با جاهلیت مدرن توصیه شده است که هم از عقل پیروی شود هم از نقل چنانکه خداوند در قرآن کریم درباره ارزش تعقل می فرماید: «كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ؛ بدینسان خداوند آیاتش را برای شما روشن می گرداند، تا اندیشه کنید»^۱

و همچنین ذکر شد که لازم برای مبارزه با جاهلیت باید از نقل و حجت های نقلی پیروی کرد چنانچه در شأن پیروی از حجت های نقلی که همان وحی انبیا است در قرآن آمده است: «وَ الْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَ مَلَائِكَتِهِ وَ كِتَابِهِ وَ رُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّن رُّسُلِهِ وَ قَالُوا سَمِعْنَا وَ أَطَعْنَا...» و همه مؤمنان (نیز)، به خدا و فرشتگان او و کتاب ها و فرستادگانش، ایمان آورده اند (و می گویند): ما در میان هیچ یک از پیامبران او، فرق نمی گذاریم (و به همه ایمان داریم). و (مؤمنان) گفتند: ما شنیدیم و اطاعت کردیم...»^۲

۱ - بقره/ ۲۴۲.

۲ - بقره/ ۲۸۵.

نتیجه گیری

منشأ جاهلیت مدرن پیروی از هوای نفس و دوری از خداوند است که برای مبارزه با آن باید از گناهان دوری کرد و هرچه بیشتر به خداوند نزدیک شد. قرآن کریم علاوه بر موارد ذکر شده راهکارهای دقیق تری در نظر گرفته است از جمله: اصلاح اندیشه، اصلاح محیط و ارائه الگوی مناسب، پیشه کردن تقوا، خودسازی و پیروی از حجت های عقلی و نقلی.

در مبارزه با جاهلیت مدرن اصل اصلاح فساد اخلاقی و عقاید فرد و جامعه است زیرا رفتارهای انسان از طرز تفکر، عقیده و جهان بینی او بر می خیزد. قرآن راه های کسب کردن و بهره بردن از علم را نیز نشان داده است، و به این روش علم و ذات بشری را به راهی هدایت کرده که بهترین بهره ها را از آن ببرد در صورتی که مطابق با معیارهای قرآنی باشد. قرآن کریم همچنین الگوهای ناشایسته را معرفی کردند و به جای آن الگوهای مناسب را نیز معرفی کردند و آنها را برای الگوبرداری انسان ها از ایشان مناسب دانسته اند و این چنین انسان را به مبارزه با هر نوع جاهلیت و مصادیق آنها دعوت می کند.

فهرست منابع

* قرآن کریم

۱. ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، بيروت، در الحياء التراث العربی، ۱۴۱۶ ق.
۲. احمدی، بابک، معماری مدرنیته، تهران: مرکز، ۱۳۸۵ ش.
۳. باطنی، محمدرضا، فرهنگ معاصر پویا (نگلیسی- فارسی)، تهران: نشر فرهنگ معاصر، ۱۳۸۵ ش.
۴. بلاشر، رژی، تاریخ ادبیات عرب، ترجمه آذرنوش آذرتاش، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۳ ش.
۵. جعفری، یعقوب، مسلمانان در بستر تاریخ، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۱ ش.
۶. جواد، علی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۰ م.
۷. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، قم: نشر اسراء ۱۳۸۵ ش.
۸. حکیمی، محمد رضا، الحیاء، ترجمه احمد آرام، قم: دلیل ماه ۱۳۹۱ ش.
۹. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه، ۱۳۷۲ ش.
۱۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآنی، تصحیح صفوان عدنان داوودی، بیروت: دارالقلم، ۱۴۱۲ ق.
۱۱. رافعی مصطفی، اعجاز قرآنیو بلاغت محمد ص، تهران: بنگاه مطبوعاتی عطای، ۱۳۳۹ ش.
۱۲. روشندل، جلیل، تحول در مفهوم استراتژی، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت خارجه، ۱۳۷۰ ش.
۱۳. ریفکین، جرمی، از مدرنیسم تا پست مدرنیسم، به کوشش مهدی نصیری، ماهنامه سیاحت غرب، شماره ۱۲، مهر ۱۳۸۳ ش.
۱۴. زرین کوب، عبدالحسین، کارنامه اسلام، تهران: سپهر، ۱۳۶۹ ش.
۱۵. سبحانی، جعفر، فروغ ابدیت، تجزیه و تحلیل کامل از زندگانی پیامبر ص، قم: بوستان کتاب

- ، ۱۳۸۳ ش.
۱۶. شریف الرضی، محمد بن حسین، دیون الشریف الرضی، تهران: انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۴۰۶ق.
۱۷. شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم: مشهور، بیتا.
۱۸. شریف قرشی، بقر، النظام التربوی فی الاسلام، نجف: مهر امیرالمومنین (ع)، ۱۴۲۷ ق.
۱۹. شوقی، ضیف، عصر جاهلی، ترجمه، علیرضا ذکاوتی قراگوزلو، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۴ ش.
۲۰. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ ق.
۲۱. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۱۲ ق.
۲۲. طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، قم: موسسه نصرین، ۱۳۸۴ ش.
۲۳. عسقلانی، احمد بن علی بن حجر، الاصابه فی تمیز الصحابه، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق.
۲۴. عسکری، یدالله، اولین فرهنگ واژه ها و اصطلاحات علوم انسانی - تهران: پژوهنده، ۱۳۷۷ ش.
۲۵. فارسی جلال الدین، استراتژی ملی، گزارش سمینر، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت خارجه، ۱۳۶۳ ش.
۲۶. فراهیدی، خلیل بن حمد، العین، تحقیق: محمد حسن، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۴ ق.
۲۷. فرید، مرتضی، خلاق از دیدگاه قرآن و عترت، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۲ ش.
۲۸. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ ش.